

111901

Tyske kystfort:

«Skammens byggverk» blir turistmål

Jan Egil Fjørtoft

Mange av de byggverk som tyskerne et fort har i alle år vært betraktet som «skammens byggverk» og det har blitt brukt store pengemidler på å rive og fjerne merkene i landskapet. Forsvaret overtok imidlertid en rekke leirer og forsvarsanlegg, og har hatt disse i sin besittelse siden frigjøringen. Tysk militært materiell har i hele etterkrigsperioden vært en vesentlig del av hverdagen for en rekke militære avdelinger, spesielt innen Kystartilleriet. I de senere år har samfunnets holdning til okkupasjonstiden endret seg drastisk. En rekke kommuner og andre interessenter arbeider for å ta vare på gamle anlegg, spesi-

elt gamle kystfort. Samtidig graves gamle, forlengst nedlagte anlegg fram igjen og presenteres som turistmål.

Den første tyske utbyggingen

Sammen med den tyske invasjonsflåten i april 1940 kom det fire marineartilleri-avdelinger (MAA) for henholdsvis Horten, Kristiansand, Bergen og Narvik. I tillegg var det med MAA-kompanier til Trondheim. Disse hadde som hovedoppgave å overta de norske kystartillerianlegg, samt å bemanne en del nye anlegg som tyskerne hadde planlagt utbygging av de første dagene etter angrepet. Tyskerne besatte raskt de norske fortene og foretok samtidig sine første taktiske disponeringer. Tyngdepunktet ble nå i hovedsak lagt til

de områder som var mest truet av brite- ne. Stavangerområdet ble raskt bygget opp forsvarmessig. De norske anlegg i Oslofjorden ble noe svekket, mens utbyggingen fra Kristiansand til Tromsø tok fart. Litt senere ble også Kirkenes befestet. Sommeren og høsten 1940 gikk med til å konsolidere stillingen, samt å iverksette helt eller delvis de tidligere norske planer for omdisponering av batterier, spesielt i Kristiansand og i Bergen. Ellers preges tyskernes virksomhet høsten 1940 av utbyggingen av torpedobatterier. Den første tyske målsetting var å bygge ut ca 55 kystbatterier til forsvar av havner og viktige kommunikasjonsknutepunkter. Den første planen ville dekket følgende akser:

Akse Anlegg	
Oslofjorden	Rauøy, Bolærne, Måkerøy (forutsatt flyttet nordover), Torås(Tjøme), Oscarsborg med Kopås. Inkluderer norsk torpedobatteri på Oscarsborg.
Kristiansand	Odderøya. Planlagt flytting til Kjære og Laksevika på Flekkerøya, samt Randøya.
Lista	Lista (Senere flyttet til Nordberg).
Egersund Stapes	(midlertidig besatt av hæren)
Stavanger	Vigdel, Kvitsøy, Grødemhammaren.
Haugesund	Hagland. (Midlertidig ved Vigdel under dette batteris oppbygging).
Bergen	Osterneset, Korsnes, Lerøy, Kvarven, Hellen, Skjellanger. Videre torpedobatteriene Ljones i Hardangefjord og Kvarven (gammelt norsk).
Sognefjord	Nesje og torpedobatteri Rutledal.
Nordfjord	Rugsundøy og torpedobatteri Angelhaug
Ålesund	Tueneset
Molde	Julneset og torpedobatteriene Julholm og Klauset (Otterøy).
Kristiansund	Kariholta
Trondheim	Tarva, Løkhaug, Hambåra, Hysnes, Brettingen. Videre torpedobatteri Hysnes og Hambåra.
Rørvik	Viken og Straumøy
Mosjøen	Åkvik
Sandnessjøen	Sandnessjøen
Mo i Rana	Nesna
Bodø	Hammervika, Bremnes
Narvik	Tjeldøy, Ramnes, Framnes (Narvik). Forberedelser for montering av omdisponert tyngre materiell på Nes ved Lødingen.
Harstad	Harstad nord (Kråkenes), Harstad sør (Stangnes)
Tromsø	Grøtsund, Tromsø sør (Kaldslett)
Kirkenes	Prestøy

Videre var arbeidet med anlegg startet opp i Lyngen med et anlegg på Spåkenes, Alta med et anlegg på Toften, Hammerfest med et anlegg på Rypklubben, Porsanger med et anlegg på Kistrand, Tana med et anlegg på Tananes og til slutt et anlegg på Kiby ved Vadsø.

Ekspansjonstiden

Våren 1941 skjedde en markant omlegging av strukturen i den tyske utbyggingen av kystartillerianlegg i Norge. Allerede fra okkupasjonens begynnelse hadde det av og til blitt satt inn hærbatterier i kystforsvarsrolle. Dette var som regel av kortere varighet for å sikre et område mens et marinebatteri ble bygget. Sent i 1940 og i de første månedene i 1941 hadde WBN bedt om å få tildelt hærbatterier for forsvar av utsatte steder langs kysten, idet marinen til da hadde strukket sine ressurser til det ytterste og ikke klarte å skaffe flere batterier på kort tid. Saken fikk sin løsning som et direkte resultat av det engelske raidet på Svolvær 4. mars 1941. Tyskerne hadde betraktet Svolvær og Lofoten som militært uinteressant, og hadde nesten ingen styrker der. Tyskerne fant etter dette ut at Norge var meget sårbart overfor raid av denne type, og den planlagte reduksjon av de tyske styrker i Norge med

hele 40 % i forbindelse med det planlagte angrep østover mot Sovjet (Operasjon Barbarossa) ble skrinlagt. I stedet endte det med en kraftig opprustning av kystforsvaret av Norge etter at Hitler personlig beordret en øyeblikkelig oppsetting av 160 hærkystbatterier i Norge. Hitlers hovedargument for å sende 160 hærkystbatterier til Norge var planene for Operasjon Barbarossa - angrepet mot Sovjet. Tyskerne var klar over at når denne operasjon ble iverksatt, så måtte engelskmennene operere atskillig mer offensivt enn tilfellet hadde vært hittil. Etter tysk vurdering var Norge det eneste stedet engelskmennene kunne ha noen mulighet for å lykkes. Tyskerne var oppmerksom på at det ikke lot seg gjøre å etablere noe sammenhengende forsvar av hele kysten. Det ble derfor bestemt å etablere et støttepunktforsvar, med en organisasjon basert på forsvar i dybden. I dette bildet var kystartilleriet en viktig faktor. Hitler mente at det skulle klare seg med disse 160 hærkystbatteriene i tillegg til eksisterende og planlagte marinekystbatterier. I tallet 160 inngikk de hærbatteriene som allerede var satt inn i kystforsvaret i Norge, slik at den egentlige tildeling var på litt under 150 batterier (HKB), samt 25 bataljonsstaber for ledelse (HKAA).

Nord-Norge ble tildelt 10 HKAA'er og 55 HKB'er samt 20 stridsvogner. Midt-Norge ble tildelt 6 HKAA'er og 48 HKB'er samt 15 stridsvogner, Sør-Norge ble tildelt 6 HKAA'er og 40 HKB'er samt 15 stridsvogner, mens AOK Norwegen beholdt 3 HKAA'er og 3 HKB'er som reserve. Samtidig med denne forsterkning ble det gitt ordre om at tyngdepunktet av forsvaret av Norge

Standard tilpasning av fransk 10,5 cm feltkanon modell 1913 - tysk K331(f) - til kystartillerirollen. Midt under hjulakselen er det støpt ned en kraftig ståltapp som kanonen svinger rundt, og som holder kanonen på plass i stillingen ved skuddløsningen. Bak på svansen er spadene - som normalt skulle stått ned i bakken som bremsere erstattet med stålruller. Til høyre for denne er montert et sideretningsarrangement som trekker i kjettinger lagt ned bak i standplassen. På denne måten kunne man få stor sideretningsfrihet.

skulle forlegges til Nord-Norge. Alt dette skjedde i mars 1941.

WBN så det som sin oppgave å sikre alle Norge både mot raid og mot større landgangsforsøk. Faren for et engelsk angrep i kjølvannet av det tyske angrep på Sovjet ble ansett å være meget stor. Det resulterte i en ordre om at alle hærkystbatterier skulle være på plass og operative innen utgangen av mai 1941. Dette førte til et febrilsk hastverksarbeid med minimal planlegging. Batteriene ble satt opp i provisoriske stillinger mens de endelige stillinger ble utbygget. Arbeidet med dette pågikk utover sommeren og høsten 1941. En del artilleristillinger viste seg etterhvert å være mindre heldig valgt, noe som resulterte i behov for å flytte batterier. Noen steder gikk dette greit, mens man andre steder bare måtte la batteriene stå inntil videre på grunn av manglende ressurser til å få dem flyttet.

Nye marinebatterier

Tidligere var det bestemt å sette opp et 10,5 cm batteri ved Kristiansand. I forbindelse med den tyske fremrykking østover, ble det bestemt satt opp en rekke nye marinebatterier. Forsterkningsprogrammet gikk under navnet Nordversterkning, og de nye batterier gikk i vesak til Nord-Norge.

I tillegg til Nordversterkning-programmet ble det etter ordre fra Hitler stilt syv stk 40,6 cm kanoner til disposisjon for to batterier, to stk 28 cm trillingtårn fra Gneisenau for to batterier, samt 5 middelstunge batterier.

Utbyggingen startet allerede i oktober 1941 med rekognosering av stillinger for batteriene i Nordversterkning. Høsten 1942 hadde byggeprogrammet kommet langt, og man så slutten på programmet.

Tysk prioritering

I julen 1941 slo engelskmennene til med nye raid mot norskekysten. Rent materielt var det ikke så mye som ble

utrettet. Et kystbatteri ble totalt nedkjempet og sprengt, og et batteri fikk en god del skader av artilleriild. Ut fra dette raidet, Måløyraidet, lærte tyskerne en hel del om sitt hærkystartilleri, og ga startskuddet for utrustning av hærkystbatteriene med skikkelig luftvern, lyskastere og infanterivåpen til nærforsvaret.

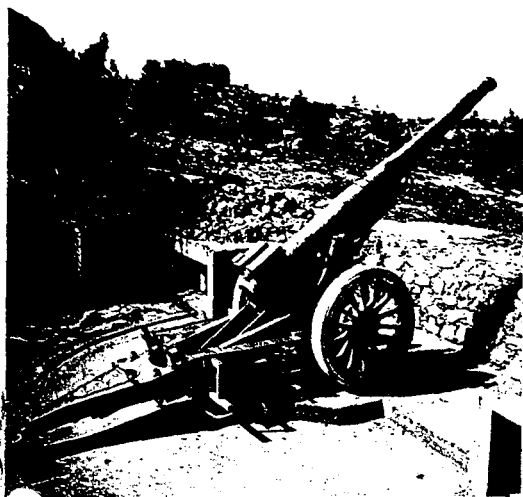
Få dager før raidet hadde Hitler gitt den første ordre om hvordan forsvaret av kystene skulle ordnes. Her fastsetter han at kyststrekningen fra Ishavskysten ned til den fransk-spanske grense skulle utbygges til en ny «Westwall» og gjøre styrkene i dette området i stand til å motstå større landgangsoperasjoner. Ettersom de nødvendige styrker for å utføre dette ikke var tilgjengelig, skulle arbeidene i første omgang begrenses til en fortsatt feltmessig utbygging og en støttepunktmessig forsterkning av utsatte steder med faste kampstillinger. Det langtrekkende kystartilleri skulle også forsterkes på de steder som kunne innby fienden til å lage bruhoder, samt ved viktige havner og andre krigsviktige anlegg. Spesiell oppmerksomhet ble viet de norske fjordene, og Norge ble erklært å være den viktigste delen av den nye Westwall-utbyggingen. I tillegg til kystforsvaret av Norge, skulle ressurser settes inn på å binde de forskjellige deler av landet sammen. Etter Norge ble den Fransk-Belgiske kyst prioritert, deretter den hollandske og jyske

Standplass for 10,5 cm kanon i feltaffutasje. Sideretning horisonten rundt er mulig. Bildet er tatt på Kjøkøy ved Fredrikstad.

kyst og til slutt den franske kyst, med Normandie i siste rekke - noe man merket godt da invasjonen kom akkurat her i juni 1944.

Utviklingen i Norge

Ønskene fra de ansvarlige sjefer om mer kystartilleri var mange, men nå var ressursene tømte. Noen nye batterier kunne ikke forventes etter tildelingen i 1942. Planleggingen ble nå basert på omvepning av eksisterende batterier til mer formålstjenlige kanoner, samt å flytte de batterier som var åpenbart feilplasserte. Høsten 1942 hadde marinen 72 batterier klare eller under bygging, mens det tilsvarende tall for hæren var 221 batterier. Målt i antall batterier hadde nå det tyske kystartilleri i Norge nådd høyden. Resten av krigen ble det kun tildelt et fåtall nye batterier. I hærkystartilleriet ble det satset på en betydelig modernisering og utskifting av kanoner. Kanonene var som oftest feltkanoner og var satt på provisoriske dreieskiver. Problemet med dette var at man ikke fikk en jevn sideretting av kanonen, noe som var nødvendig for å kunne skyte effektivt mot sjømål. I tillegg til den tekniske modernisering av batteriene ble stor vekt lagt på den

Rester av tyngre tysk kystbatteri på Utvorda i Flatanger. Lokale krefter har gjort området tilgjengelig for turister. Kanonen er en fransk 155 mm Schneider modell 1917 - tysk K416(f). Oppstillingsformen er typisk for slike batterier.

infanterimessige sikring av anleggene. Mot slutten av 1941 og i 1942 kom en rekke festningbataljoner til Norge. En god del av denne styrke ble delt opp og satt inn på de enkelte batterier i hær og marine. De store, viktige batteriene kunne få et hel kompani, mens den mest vanlige var en tropp eller en halvtropp. Batterier som lå mindre utsatt til fikk ingenting, og måtte klare seg selv.

Den 4. oktober 1944 ble det besluttet å trekke de tyske styrkene ut av Finland og Finnmark. Operasjonen ble gitt kodenavnet Nordlicht, og var ikke helt avsluttet da krigen sluttet, selv om tyskerne da var vel trukket tilbake bak den nye Lyngen-linjen. I det området som skulle evakueres lå kystbatteriene som oftest meget vanskelig til, og kunne ofte bare nås med båt på godværsdager. Dessuten måtte de fleste batteriene bli stående lengst mulig for å sikre rettrektsveien for de store tyske infanterienhetene. I de tyske staber ble det nå arbeidet febrilsk med å finne nye steder å sette opp det evakuerte materiellet. Fra Berlin hadde det kommet ordre om at hovedtyngden av materiellet skulle settes opp i Lofoten-området. Ca. 30 hærkystbatterier og 8 marinekystbatterier ble evakuert og satt opp på nytt.

Taktisk organisering

Da krigen begynte var Den tyske marine ansvarlig for kystartilleriet, et ansvar de hadde hatt fra gammelt av. Men dette ansvar innbefattet formelt ikke annet enn viktige havner og egne forsvarsanlegg slik som marinebaser o.l. Derfor ble det rom for et hærkystartilleri, da

det viste seg at marinens kystartilleri ikke hadde ressurser til å dekke den langstrakte kystlinjen. Dette var ikke skikkelig utredet på forhånd, så gjennomføringen medførte en lang rekke problemer. Da krigen sluttet, var størrelsen på kystartilleriet mangedoblet, og det fantes to artillerikorps til å bemanne batteriene. Nykomlingen var det såkalte Heeresküstenartillerie, som ble opprettet i 1941. I Norge var det tre ganger så mange Heeresküstenbatterier (HKB) som Marineküstenbatterier (MKB). Noe sentralt direktiv om forsvar av kystene kom ikke før i desember 1941, da USA var dratt inn i krigen, og man gikk mot et vinterfelttog mot Sovjet. Direktivet som da ble utgitt bekreftet at sjøkommandantene ledet alt kystartilleri mot mål på sjøen, men at kommandoen over kystartilleriet gikk over til hærens divisjonssjefer når fienden hadde gått i land. På denne måten oppstod et tosidig kommandoforhold som, til tross for en papirkrig uten sidestykke gjennom hele krigen, forble uløst.

I 1942 ble kystbatteriene organisert i taktiske artillerigrupper etter et mønster som hadde vært utprøvd en tid. Denne organisering bestod resten av krigen, med mindre justeringer som følge av endringer i korps- og divisjonsgrenser.

Da krigen sluttet var det 54 artillerigrupper med totalt 280 kystbatterier i Norge. 40 artillerigrupper ble ledet av en bataljonsstab fra hæren mens resten ble ledet av en MAA. Det var 198 hærkystbatterier, 67 marinebatterier og 15 torpedobatterier. I tillegg kom et antall marineluftvern batterier i Kristiansand, Bergen, Trondheim og i området Bogen - Ramsund - Harstad.

Når det gjaldt den taktiske plassering av kystbatteriene fikk marinen etter hver viljen sin gjennom, og det var Admiral Norwegen som avgjorde sted-svalget, i den grad dette ikke skjedde etter diktat fra Berlin. Dette var et arbeide Admiral Norwegen gjennom-

førte på vegne av Wehrmachtsbefehlshaber.

Et standard kystbatteri

Kystvernfortenes store antall gjør at mange nordmenn har stiftet bekjentskap med dem, men uten nødvendigvis å forstå oppbyggingen av anleggene og hensikten med batteriene. Det er ikke godt å gi en generell beskrivelse av et tysk kystbatteri. Imidlertid kan en si at anlegget inneholder følgende hovedelementer:

- Sjøfrontbatteri
- Luftvern
- Nærsikring
- Administrative installasjoner

Sjøfrontbatteriet bestod av et antall kanoner, vanligvis 3 - 6 stk av kaliber mellom 8,8 cm og 21 cm. Firekanoners 10,5 cm batterier var meget vanlig. Kanonene var plassert i mer eller mindre godt utbygde standplasser med front mot hovedskyteretningen. Plasseringen i terrenget varierte med den lokale topografi. I tilknytning til stillingene var det vanlig med ammunisjonslagre og forlegningsbunkere. Videre fantes en kommandoplass og eventuelle peilestasjoner. Ute på batteriets flanker, lavt ved vannet og så langt ut til siden som mulig var det plassert lyskastere med speildiameter opp til 2 meter som søke- og stridsbelysning.

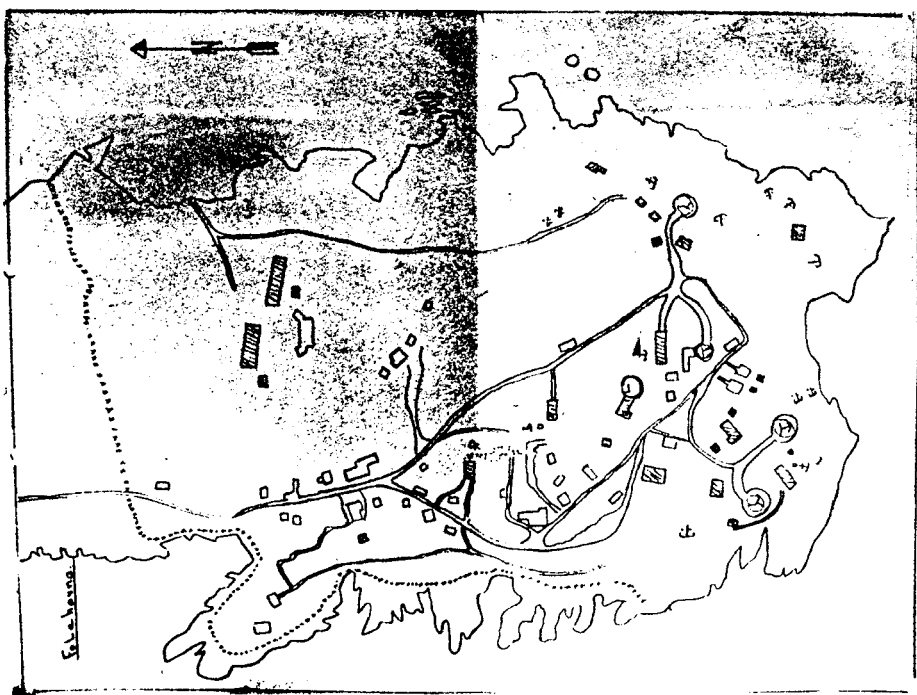
Luftvern-stillingene ble av tyskerne ofte plassert bak sjøfrontbatteriet litt høyt i terrenget. Det var normalt med to eller tre 20 mm luftvernkanoner, noen ganger mer.

Nærsikringen bestod av minefelt, gjerder, sperringer, skytestillinger, feltkanonstillinger, flammekastere og lignende. I tilknytning til stillingene var det ofte dekningsrom/mannskapsbunkere.

De administrative installasjoner bestod av brakker, veier, kaier og så videre. Brakkene ble som regel bygget i batterienes bakkant, eller i det minste skjult for innsyn fra batteriets front.

Noen batterier var rene sperrestillinger som kun kunne operere ved å skyte massiv sperreild mot forhåndsdefinerte skytefelt på sjø eller land, mens andre batterier kunne engasjere fartøyer med direkte retting. Stridsverdien på de forskjellige batterier varierte stort og et relativt stort antall batterier er det vanskelig å karakterisere som kystartilleri selv etter datidens standard.

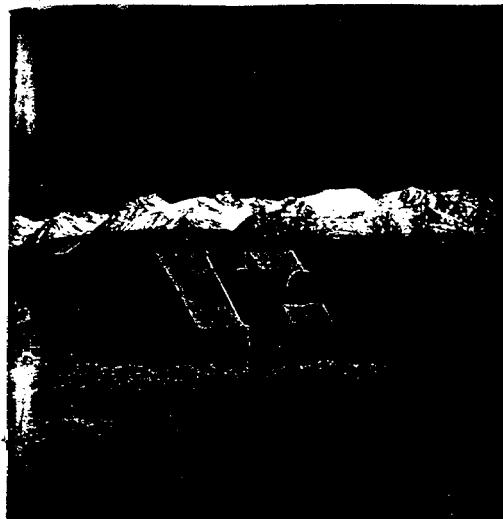
Jan Egil Fjørloft er sjef for Oscarsborg festningsmuseum, Drøbak.

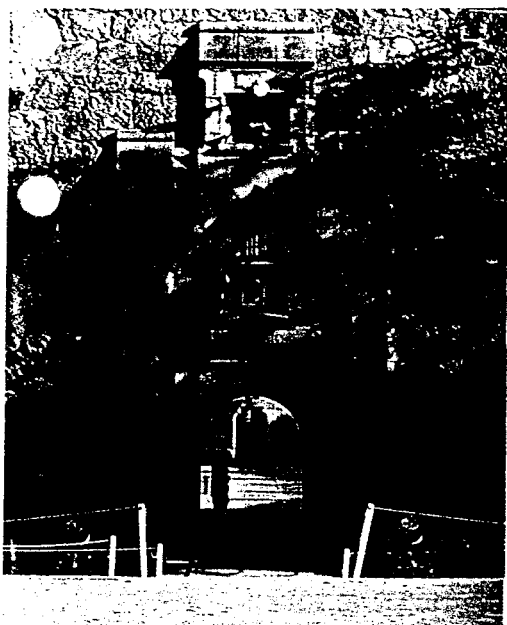
Kommandoplass kamouflert som hus. Vinduene er falske og bunkeren har 3 meter tykke vegger. Mesteparten av rommene ligger i fjellet under bunkeren med inngang i åpningen vi ser på bildet. Stedet er Torgauten ved Fredrikstad.

Eksempel på hvordan et fort så ut. Av skissen kan man se kanonstillinger, bunkere (skraverte firkanter), bygninger (firkanter), tunneler (omriss) og maskingeværstillinger m.v. Eksempellet er fra Folehavna utenfor Sandefjord.

Forsvarets bygningshistorie

Kulturminner og kulturminnevern i Forsvaret s. 3

Nasjonale festningsverk s. 13

Grensefestningene s. 40

Forsvarets bygningshistorie er i stor grad knyttet til store og viktige nasjonale hendelser. Paradoksalt nok er det minner om krig og konflikter som nå blir gjenstand for en grundig gjennomgang i forbindelse med Forsvarets kulturminneprosjekt. «Utbyggingen av forsvarsanlegg går i bølger. Den er knyttet til Norges storhetstid i middelalderen, til urolighetene i Norden på 1600-tallet, til Napoleons-krigene og 1814, til 1905 og første verdenskrig, til den tyske okkupasjonen under annen verdenskrig og til den kalde krigen etter 1945», skriver Lisen Roll i artikkelen om kulturminner og kulturminnevern i Forsvaret. Hun er prosjektleder for kulturminneprosjektet, som er et samarbeidsprosjekt mellom Riksantikvaren og Forsvaret. Hva kan rives, hva kan selges og hva bør bevares for kommende generasjoner?

Mange forbinder først og fremst de store nasjonale festningsanlegg med Forsvarets bygningshistorie. De har til alle tider vært viktige anlegg i statens byggevirksomhet, og ved siden av kirkene representerer de det mest monumentale i eldre norsk arkitektur. Mange ble planlagt av utenlandske ingeniører som samtidig bidro til å bringe de store europeiske stilretninger til Norge.

Kulturminneprosjektets viktigste oppgave er å rette søkelyset mot de mindre kjente bygninger og anlegg i Forsvaret. Fra 1800-tallets eksserserplasser og militærleire, gjennom rader av festninger langs grensen mot Sverige til bygninger og anlegg som ble oppført av tyskerne under annen verdenskrig.

«Mange av de byggverk som tyskerne etterlot seg har i alle år vært betraktet som «skammens byggverk», og det har blitt brukt store pengemidler på å rive og fjerne merkene i landskapet I de senere år har samfunnets holdning til okkupasjonstiden endret seg drastisk. En rekke kommuner og andre interesser arbeider for å ta vare på gamle anlegg, spesielt gamle kystfort», skriver Jan Egil Fjørtoft i artikkelen om tyske kystfort.

«Skammens byggverk» blir turistmål. Tiden leger alle sår, heter det. Først når tiden er moden, ser vi at også disse byggverk som var knyttet til både død og ulykke er en viktig del av vår lands nasjonale hukommelse. Dessuten var de bygget for å motstå «en trøkk». Til tross for det glemselens slør som naturlig nok ble disse byggverk til del, er de derfor fortsatt i bemerkelsesverdig god forfatning.

Denne korte oppsummeringen gir et bilde av hvor omfattende Forsvarets bygningsmasse er. Det sier seg selv at bare brokker kan presenteres innenfor disse permene. Redaksjonen har derfor valgt å rette oppmerksomheten mot den nyere tids kulturminner, på bekostning av blant annet fornminner knyttet til forsvar av vårt land i middelalderen og tidligere.

Sist, men ikke minst ville det vært umulig å lage dette bladet uten at en rekke mennesker hadde delt sine kunnskaper og sin tid med oss. Takk til alle artikkelforfattere og spesielt til kulturminneprosjektet i Forsvarets bygningstjeneste. Prosjektleder Lisen Roll og Janne Wilberg har vært en effektiv og kunnskapsrik redaksjonskomite for dette bladet. Forsvarsdepartementet og Forsvarets bygningstjeneste har i tillegg kjøpt et betydelig antall eksemplarer av bladet for distribusjon i våre forlegninger.

Terje Forseth

22. årgang. Nr. 4 - 1996

Medlemsblad for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring

Redaktør: Terje Forseth.
Redaksjonssekretær: Gro Osland.
Lay-out: Forseth/A. Taby.
I redaksjonen: Morten Krogstad,
Dag Myklebust, Ola Storsletten,
Brit Skurdal Braastad, Heidi-Kathrin
Osland, Vibeke Mohr.

Ekspedisjon:
Dronningensgt. 11, 0152 Oslo
Tlf. 22 42 27 32. Fax. 22 42 18 94.

Sats og trykk:
Hagen Offset as, Brumunddal.

Opplag: 12.000

ISSN 0332-7205.

Redaksjonen avsluttet 1. november.

Abonnement

4 hefter i året kr. 150,-.
Løssalg kr. 40,- pr. hefte.
Postgiro: 8013 5 18 69 03.
Bankgiro: 6011.05.27651.

Annonser

Markedsavdelingen,
Øvre Slottsgt. 5, 0157 Oslo.
Postboks 391 Sentrum, 0104 Oslo.
Telefon 22 41 73 50.

Foreningen til norske Fortids- minnesmerkers Bevaring:

Styret:
Leder: Johan S. Helberg
Styremedlemmer: Jürgen Kiehl,
Else Rønnevig, Marianne Roald
Ytterdal, Arnold Holmedal,
Varamedlemmer: Morten Krogstad,
Ove Losnegård, Lars Roede.

Representantskapet:
Ordfører: Gisle Jakhelln
Varaordfører: Hild Sørby
Generalsekretær: Terje Forseth

FORTIDSVERN

Forsiden:

«Schön ist die Liebe im Hafen». Veggmaleri i offisersmessen på Nordberg fort, Lista. Fortet ble oppført av tyskerne for å beskytte flyplassen.
(Foto: Janne Wilberg)

Innhold

Forsvarets kulturminnevern - fra innbilt anakronisme til fremtidig utfordring Rolf Barry-Berg	2
Kulturminner og kulturminnevern i Forsvaret Lisen Roll	3
Tyske kystfort: «Skammens byggverk» blir turistmål Jan Egil Fjørtoft	7
Nasjonale festningsverk Christian Borhaven	12
Bruk av geografiske informasjonssystem i verneplanarbeidet Torunn I. Carlsson	18
Øysand leir. Et vel bevart anlegg fra andre verdenskrig Janne Wilberg	21
Rinnleiret. Kavaleriets ekserserplass Nordenfjelds Kjell Nagel Dahl	26
Ingeniørbrigadens arkiv Jens K. Haugfoss	30
Den Militære utbygging i Nord-Norge i etterkrigstiden Tore Næss	34
Grensefestningene Grete Brustad Nilsen	40
Nytt om bøker Eva Christine Eide	42
Historiens hus. Norsk arkitektur gjennom 1000 år Unni Blegen Walhovd	43
Full alarm for å redde strandsitterhus fra 1600-tallet i Arendal Laila Johnsen	44
Sporene skremmer Arne Lie Christensen	45

Vi takker:

Omfang og fargetrykk i dette nummer av Fortidsvern er gjort mulig med generøse innkjøp av bladet fra Forsvarsdepartementet og Forsvarets Bygningstjeneste.